

УДК 069.01:94(477.46)+94(478)+739.2+437.1:15/16 Національний музей історії України, О. Бобринський

Попельницька Олена Олексіївна

кандидат історичних наук,
завідувач відділу науково-видавничої діяльності,
Національний музей історії України
(Київ, Україна)
elenac503@gmail.com

Olena Popelnytska

Candidate of Historical Sciences (PhD),
Head of the department of scientific publishing,
The National Museum of Ukrainian History
(Kyiv, Ukraine)

ДЕЯКІ ТИПИ ЖІНОЧИХ ПРИКРАС XVI–XVII СТ. З ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ: ПОХОДЖЕННЯ ТА АНАЛОГІЇ

SOME TYPES OF WOMEN'S JEWELRY OF THE 16TH-17TH CENTURIES FROM THE TERRITORY OF UKRAINE: PROVENANCE AND ANALOGY

Анотація

Дослідження присвячене пошуку аналогій двох типів жіночих прикрас, виявлених у монетно-речових скарбах XVI–XVII ст.: т. зв. сережок у вигляді знаку питання та рогатих сережок. Аналогії та прототиби подібних прикрас виявлені як в Україні (серед археологічних знахідок XII–XIV ст.), так і у Карпато-Балканському регіоні.

Ключові слова: Національний музей історії України, О. Бобринський, монетно-речові скарби, ювелірне мистецтво.

Summary

The research is devoted to the discovery of analogies of two types of women's jewelry, found in monetary and material treasures of the XVI–XVII centuries – the “earrings in the form of a question mark” and “horned earrings”. Analogies and prototypes of such jewelry are found both in Ukraine (among archaeological finds of XII–XIV centuries) and in the Southeastern Europe.

Key words: The National Museum of Ukrainian History, O. Bobrinsky, monetary and material treasures, jewelry.

У Національному музеї історії України (далі – НМІУ) зберігається монетно-речовий скарб, що складається зі срібних ювелірних прикрас та монет першої третини XVI – першої пол. XVII ст.¹

Означений скарб був знайдений у 1900 р. у керамічному горщику під час оранки на полі священика в с. Староселечко² (нині – с. Мале Старосілля Смілянського р-ну Черкаської обл.), на землях Смілянської економії графа О. Бобринського³, який придбав цей скарб і у 1915 р. подарував його Київському художньо-промислому і науковому музею (далі – КХПНМ), зібрання якого нині є частиною колекцій НМІУ (рис. 1).

Згідно із записом у щоденнику О. Бобринського⁴, до його зібрання надійшли бл. 140 срібних предметів скарбу, які він замалював і описав (рис. 2):

- 1) дві пари сережок (точніше, “скроневих кілець” – підвісок до жіночого головного убору. – *Авт.*); 2) пояс-ланцюг⁵;
- 3) шість перстнів (1 – сигнет, 2 – зі скляними вставками, 1 – із серцеподібним щитком, 1 – без декору, 1 – зі щитком-монетою);
- 4) фрагменти пряжок від поясу та портупей;
- 5) десять гудзиків-“гирок” та гудзик-“бубонець”;
- 6) два кільця;
- 7) сім великих та 44 дрібні намистини;
- 8) монетне намисто⁶ зі згорнених у трубочки 48-ми монет та 16 монет-підвісок з пробитими отворами.

1 Див.: *Попельницька О.* Нумізматично-речові скарби як історичне джерело (на прикладі скарбу XVI–XVII століття з села Старосілля) // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – Ч. 11. – 2004. – С. 204 / [Ел. ресурс]. – Режим доступу: http://resource.history.org.ua/publ/sid_2004_11_1_204 (дата звернення: 01.09.2018). – Назва з екрана

2 *Бобринський А.* Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы. В 3-х т. – Т. 3. – Санкт-Петербург, 1901. – С. 148

3 Колекціонер українських старожитностей, голова Імператорського археологічного комітету у Санкт-Петербурзі.

4 Нині зберігається у Науковому архіві НМІУ.

5 У монетно-речовому скарбі, виявленому у с. Гушчинці Вінницької обл., подібний ланцюг слугував основною монетною намистою: до нього були прикріплені 12 підвісок, виготовлених зі срібних монет др. пол. XVII ст.; див. *Бойко-Гагарін А.* Намисто із шестигрошовиками, карбованими на львівському монетному дворі, знайдене у Вінницькій області // Львівські нумізматичні записки. – Ч. 10. 2013. – Львів, 2014. – С. 48–49 / [Ел. ресурс]. – Режим доступу: https://www.academia.edu/9465717/The_necklace_with_the_six_groats_of_the_Lviv_mint_founded_in_Vinnitsa_region_Ukraine (дата звернення: 02.09.2018). – Назва з екрана.

6 Прикраса українського жіночого святкового вбрання до XX ст. включно.

За визначенням О. Бобринського, 23 згорнені у трубочки монети є “дукачами польськими і імперськими”, 25 – “копійками московських царів першої половини XVII ст.”, а 16 монет з дірочками – “польськими монетами першої третини XVII ст.”⁷.

Найдавнішими монетами скарбу є два польські соліди Сигізмунда I Старого (1530–1549), з яких виготовлені підвіски монетного моніста. З’ясування “верхньої межі” побутування речей скарбу дискусійне, оскільки згорнені у трубочки монети від моніста деформовані та потерті. Лишається довіряти гр. О. Бобринському, який визначив їх як російські копійки царів Михайла Федоровича (1613–1645) та Олексія Михайловича (1645–1676), хоча щодо наявності останніх висловлював сумніви.

Інвентарна книга Історичного відділу КХПНМ за 1914–1924 рр.⁸ містить детальніший, ніж у щоденнику гр. О. Бобринського, опис речей Староселицького скарбу:

- 1) великий перстень з трьома “гніздами”, у двох з яких збереглися вставки з червоного скла;
- 2) пара сережок у вигляді товстих дротяних кілець з альмандиновими підвісками фіолетово-червоного кольору;
- 3) гудзики у вигляді гирьок;
- 4) перстень з круглим недекорованим щитком;
- 5) перстень з круглою вставкою із зеленого скла;
- 6) перстень-печатка з вигравійованими гербом та монограмою;
- 7) п’ять намистин, орнаментованих кульками⁹;
- 8) шістнадцять польських монет 1602–1624 рр. з отворами¹⁰;
- 9) п’ятдесят¹¹ російських копійок і польських “грошей” поч. XVII ст.¹², згорнених у трубочки;
- 10) ланцюг-пояс;
- 11) кулястий гудзик у 3-х фр.;
- 12) перстень з розеткою на серцеподібному щитку;
- 13) 46 зелених і синіх скляних намистин;
- 14) перстень з польським грошем поч. XVII ст.¹³;
- 15) тонкий кружечок;
- 16) 14 світло-брунатних намистин;
- 17) пряжка, орнаментована кружечками, з отворами для кріплення;
- 18) три намистини з блакитного скла;
- 19) пряжка з кільцем, прикрашена вигравійованою смугою;
- 20) 26 намистин з гірського кришталю;
- 21) вісім скляних намистин із зелено-жовтого скла;
- 22) пряжка з двома “реп’яками”, прорізами та отворами;
- 23) дві сережки з пірамідками із зерні¹⁴.

У 1926 р. Староселицький скарб разом із колекціями КХПНМ “успадкував” Всеукраїнський центральний музей ім. Т. Шевченка (майбутній НМІУ).

У фондах НМІУ та його філіалу – Музею історичних коштовностей України – зберігаються 78 срібних предметів зі Староселицького скарбу, за результатами апробації виготовлених зі срібла переважно 500–600° проби. Зі срібла 925° проби зроблена пара сережок з пірамідками з псевдозерні (рис. 3), 916° – перстень з монетним щитком (рис. 4), 750° – дротяне кільце (ймовірно фрагмент підвіски чи сережки).

Наше дослідження присвячене пошуку аналогій двох пар сережок (або підвісок до головних уборів) зі Староселицького скарбу.

Прикраси першої пари (т. зв. рогаті сережки) мають вигляд октаєдрів з масивними дротяними дужками, прикрашеними пірамідками (“ріжками”) з псевдозерні.

Кожна прикраса другої пари¹⁵ має вигляд стержня, оздобленого великим зерном альмандин¹⁶ та металевим циліндриком, з’єднаного з масивним дротяним кільцем (рис. 5).

Нині, крім Староселицького скарбу, відомо¹⁷ про знахідку ще одного монетно-речового скарбу XVI – першої

7 Науковий архів НМІУ. – Ф. 3-а. – Спр. 2. – Арк. 58 зв., 59 зв.

8 У 1915 р. у цьому інвентарі (копія якого зберігається у фондах НМІУ) було зроблено запис про надходження на зберігання до музею предметів зі Староселицького скарбу.

9 У щоденнику О. Бобринського зазначені 7 намистин.

10 У щоденнику О. Бобринського записані під № 19.

11 Збереглися 48 од.

12 У щоденнику О. Бобринського записані під № 19.

13 Ймовірно гріш Сигізмунда II Августа 1562 р.

14 Надійшли до музею пізніше, ніж увесь скарб.

15 Подібні прикраси за археологічною термінологією мають назву “сережки у вигляді знаку питання”.

16 Гранати червоного та пурпурового кольору.

17 “Рогаті сережки”, аналогічні виявлені у Староселицькому скарбі, фігурують серед лотів аукціону “VIOLITI”. За свідченнями осіб, які їх знайшли, ці предмети перебували у складі скарбів з монетами XVI–XVII ст., виявлених у Чернівецькій і Вінницькій областях та інших регіонах України / [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <https://forum.violity.com/viewtopic.php?t=1922825&postdays=0&postorder=asc&start=0&sid=7465b955cbeaf03807767dc56a19f75>; <https://auction.violity.com/82327381-prikrazi-serednovichchya>; [https://auction.violity.com/80388353-prikrazi-15-16-st\(дата_обращення: 02.09.2018\).](https://auction.violity.com/80388353-prikrazi-15-16-st(дата_обращення: 02.09.2018).) – Названіє с екрана.

пол. XVII ст., у складі якого перебувають “рогаті сережки”, у 2014 р. виявленого поблизу с. Рудка Дунаєвського р-ну Хмельницької обл. Означений скарб містив 955 срібних європейських монет та срібних прикрас: виготовленого у техніці кольчужного плетіння ланцюга, трьох перстнів (зокрема, сигнету із зображенням підкови та кириличних літер “К” і “В”) та чотирьох “рогатих сережок”, аналогічних тим, що походять зі Староселицького скарбу¹⁸.

Згідно з інформацією інтернет-форуму “VIOLIT”, “рогаті сережки” також були виявлені скарбошукачами у Чернівецькій та Вінницькій областях.

Аналогіями “рогатих сережок” зі скарбів з Черкаської, Хмельницької, Чернівецької та Вінницької областей, є жіночі прикраси, поширені у XVI–XVII ст. у Карпато-Балканському регіоні (Болгарія¹⁹, Румунія, Молдова – історична Бессарабія).

Декоровані зерненими пірамідками чи конусами срібні, бронзові та позолочені мідні однонамістні сережки у XVI–XVII ст. побутували і на Буковині. Їх виявили під час дослідження поховань цвинтаря Лужанської церкви та пізньосередньовічного поселення (козацького табору?) в с. Зелена Липа²⁰.

Дві прикрашені пірамідками із зерні срібні “рогаті сережки”, прикріплені до срібного ланцюга довжиною 39,5 см, у 1928 р. були виявлені у скарбі у с. Дезгінжа (Гагаузія) (рис. 6). На думку румунського дослідника А. Іоніти, подібні прикраси використовували як підвіски до жіночих головних уборів.

Дві пари “рогатих сережок” перебували у скарбах, виявлених у 1910 та 1936 р. в румунському с. Ульмені та в молдавському с. Пуркарі поблизу м. Тягиня (нині – м. Бендери). У другому скарбі верхню межу побутування прикрас визначає монета 1601 р.

На думку А. Іоніти, аналогіями сережок з означених скарбів є знахідки з поховань некрополів румунських фортець XIV–XVII ст. Сучава та Єнісала, а також скарбу поч. XVII ст. із Сахарни у Молдові. На відміну від більш ранніх прототипів (фрагментованих та зламаних, що перебувають у скарбах як срібний брухт), “рогаті сережки” др. пол. XVI–XVII ст. вирізняє більш складний декор.

На думку А. Іоніти, причиною утворення скарбів Молдови XVI–XVII ст. стали бурхливі тогочасні події, що відбувалися на її території, зокрема, військові походи Московського війська (1574) та українських козаків – союзників В. Лупула у боротьбі проти М. Бесараба (1650, 1653)²¹.

На думку дослідниці середньовічних ювелірних виробів Карпато-Дунайського регіону С. Рябцевої, популярні у регіоні в XVI ст. “рогаті сережки” походять від прикрас половецького часу²² (XII–XIII ст.), які протягом століть побутування були доповнені вставками та металевими трубочками, а їхні конічні “ріжки” були замінені пірамідками із зерні. З’єднані ланцюжком довжиною 120 см дві срібні “рогаті сережки” зі скарбу поч. XVII ст. з Сахарни, ймовірно, були саме сережками, а не підвісками до головного убору. Ланцюжок же слугував прикрасою для чола та підборіддя²³.

Отже, у підсумку до викладеного, слід зазначити, що аналогіями “рогатих сережок”, виявлених у скарбах з Малою Старосілля та Рудок, є жіночі прикраси Карпато-Балканського регіону XVI–XVII ст., що генетично походять від “сережок половецького типу”.

Про відмінність “рогатих сережок” від інших предметів Староселицького скарбу опосередковано свідчить вища проба срібла, з якого їх виготовлено (925°) порівняно з перстнями, поясом та пряжками (500–600°).

Тип прикрас (“сережки у вигляді знаку питання”), до якого належить інша пара сережок (підвісок?) зі Староселицького скарбу, за визначенням С. Рябцевої, був поширений серед жіночих прикрас осілих та кочових народів Золотої Орди. Подібні прикраси наприкінці XIII – у перш. пол. XIV ст. побутували у Карпато-Дунайському регіоні. Чимало бронзових “сережок у вигляді знаку питання” походять з фортеці XV–XVI ст. Старий Орхей у Молдові. Вони дещо відмінні за конструкцією: стержень для підвісок складає з дужкою єдине ціле або виготовлений окремо. Підвісками таких прикрас є скляні чи металеві (ажурні або тиснені) намистини.

Прикрашені кількома гладкими та ажурними металевими намистинами зі сканню та зерню подібні прикраси виявлені в Румунії: у похованнях Сучавської фортеці XV–XVI ст., некрополі поблизу с. Худум та у с. Ізвор, у скарбі з с. Скінетя²⁴.

Декоровані намистинами, напівкоштовним камінням та литими срібними циліндриками з псевдозерню²⁵, “сережки у вигляді знаку питання” у XIV–XV ст. побутували в Україні (зокрема у Криму) та Середній Азії (Бухара, Самарканд)²⁶.

Повертаючись до Староселицького скарбу, можемо припустити два шляхи його утворення.

18 *Бакалець О.* Монетно-речові скарби XVI – першої половини XVII ст. із с. Рудка Дунаєвського р-ну Хмельницької обл. // Наукові записки [Він. держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського]. Серія: Історія. – Вип. 24. – 2016. – С. 132–138.

19 *Рябцева С.* Древнерусский ювелирный убор. Основные тенденции формирования. – Санкт-Петербург, 2005. – С. 218.

20 *Вамуш А., Пивоваров С.* Скроневі кільця в середньовічних старожитностях Буковини // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. – 2011. – Т. 1(31). – Чернівці; Вишніця, 2011. – С. 70–80.

21 *Ionita A.* Podoabe asociate cu monede in tezaure medievale aflate in colectiile institutului de arheologie “Vasile Parvan” // Simpozion de numismatica. Organizat in memoria martirilor cazuti la Valea Alba, la implinirea a 525 (1476–2001). Chisinau, 13–15 mai 2001. Comunicari studii si note. – Bucuresti, 2002. – S. 211–217.

22 Прикрашені конічними виступами підвіски до жіночого головного убору у вигляді масивного кільця з біконічною намистиною; у археологічній літературі згадуються як сережки половецького типу.

23 *Рябцева С.* Украшения головных уборов XIII–XVI вв. в Карпато-Дунайском регионе // Stratum plus. – № 6. 2003–2004. – Санкт-Петербург, Кишинев, Одесса, Бухарест, 2005. – С. 466–469.

24 *Рябцева С.* Украшения головных уборов XIII–XVI вв. в Карпато-Дунайском регионе... – С. 469.

25 *Медведева Г., Платонова Н., Постникова-Лосева М., Смородинова Г., Тропольская Н.* Русские ювелирные украшения 16–20 веков из собрания Государственного исторического музея. – М., 1987. – С. 15–16, 27, 54.

26 *Ермакова Е. С.* Женские украшения Бухары конца XIX – начала XX в. // Ювелирное искусство и материальная культура. – Санкт-Петербург, 2001. – С. 192, рис. 6–6.

Гіпотеза 1. Накопичена під час військових походів та захована як скарб військова здобич.

З серед. XVI до серед. XVII ст. на землі Бессарабії здійснили військові походи козацькі загони Д. Вишневецького (1553, 1564), І. Свірговського (1574), І. Підкови (1577), С. Наливайка (1594), Т. Хмельницького (1650, 1652). Внаслідок цих військових операцій в Україну як трофеї могли потрапляти вироби з коштовних металів (зокрема ювелірні прикраси), які потім осідали у скарбах на кшталт Староселицького.

Крім артефактів, притаманних для Карпато-Балканського регіону²⁷, у Староселицькому скарбі представлені вироби місцевих ювелірів, зокрема моністо з польських та московських монет XVI – перш. пол. XVII ст.

Крім чоловічих прикрас (трьох пряжок; 6-ти перстнів, діаметром 2,2–2,5 см, призначених для носіння поверх рукавички), до скарбу увійшли елементи жіночого вбрання: дві пари підвісок та ланцюг для їх підвішування до головного убору, монетне і скляне намисто, дрібні гудзики.

Спосіб кріплення вставок у перстнях Староселицького скарбу (за допомогою розташованих на щитку великих трикутних “лапок”) (рис. 7, 8) нагадує кріплення у перстнях іншого монетно-речового скарбу кін. XVI – серед. XVII ст. (що зберігається у НМІУ), у 1963 р. знайденого в с. Пекарі Канівського р-ну Черкаського обл. Подібними за технікою виготовлення (кольчужне плетіння) є і дротяні ланцюги (пояси?) з Пекарівського і Староселицького скарбів (рис. 9).

Обидва майже синхронні скарби походять з історичного Канівсько-Черкаського регіону. Більшість зосереджених у них артефактів, у XVI – перш. пол. XVII ст. були поширеними на Черкащині²⁸ ювелірними виробами, що, ймовірно, виготовлялися для реалізації на внутрішньому ринку.

Такі прикраси зі Староселицького скарбу, як перстень-печатка (сигнет) (рис. 10) та перстень з щитком з монети не схожі на масові ювелірні вироби; ймовірно, це – речі, виготовлені на замовлення.

Невідомо, належали срібні прикраси зі Староселицького скарбу одному власнику чи кільком особам. Про приналежність одного з них до православної шляхти свідчить сигнет (яким у XVI–XVII ст. користувалися представники магнатства, шляхти та духовенства²⁹) з гравійованими кирилическими літерами “Д” і “М” та поширеним у польській геральдиці XVII ст. гербом (лук зі стрілою).

Гіпотеза 2. Місце походження “рогатих сережок” та “сережок у вигляді знаку питання”.

Нині нам відомо про знахідки щонайменше 20-ти “рогатих сережок”. Місцем виявлення 8-ми із них (представлених на форумі “VIOLITI” у складі скарбу, до якого належали срібні ложки з гравійованими приватними гербами) зазначена Чернівецька обл.; дві сережки приєднані до довгого ланцюжка³⁰. На означеному форумі повідомляється і про знахідку чотирьох “рогатих сережок” разом зі сплетеним з кілець ланцюгом та хрестом на ланцюжку³¹, а також про інші подібні знахідки, датовані монетами XVI–XVII ст.

Зважаючи на значну кількість однотипних виробів, що походять з території, яка у часи пізнього середньовіччя належала до історичного Поділля, можна припустити їх місцеве виготовлення і побутування.

У своїх попередніх публікаціях, присвячених атрибуції речей Староселицького скарбу³², ми припустили наявність зв'язку між “рогатими сережками” і “сережками половецького типу” (рис. 12), виявленими під час дослідження підкурганних поховань XII–XIV ст. степової і лісостепової зони України, зокрема у Пороссі. З таким припущенням погоджується і С. Рябцева³³.

Серед прикрас кочівницьких етносів, що населяли Україну в XIV–XV ст., є і прототипи “сережок у вигляді знаку питання” зі Староселицького скарбу, виявленого на Черкащині, де до XVII ст. фіксується присутність нащадків “людей степу” золотоординського часу. До другої пол. XIV ст. землі Черкащини перебували у складі одного із золотоординських улусів. У 1396 р. на землях, наданих литовським урядом, оселилися прибічники золотоординського хана Тохтамиша. Мешкання їхніх нащадків (землевласників з тюркськими прізвищами) в окрузі Канівського і Черкаського замків зафіксував перепис населення 1545–1552 рр. Про давню присутність у регіоні представників тюркського етносу свідчать і місцеві топоніми та гідроніми: Чигирин, Балаклея, Ташлик та ін. Можливо, що кочовики, які на українському прикордонні переходили до осілості, принесли і поширили власну матеріальну культуру (зокрема, типи прикрас), у якій збереглися надбання попередніх століть.

Кочів'я тюркських етносів у часи середньовіччя не обмежувалися українським Диким Полем, сягаючи Буджацького степу (нині – частина Одеської обл.). У Гагаузії досі живуть тюркомовні нащадки колись численного половецького союзу племен. Отже, можна припустити, що схожі прикраси, виявлені на Черкащині і в Молдові, могли належати мобільним

27 Пропонуємо і більш романтичну версію походження “рогатих сережок” зі Староселицького скарбу: ці прикраси потрапили в Україну разом з причтом дружини гетьманича Тиміша Хмельницького – дочки молдовського господаря Розанди Лупул. Проте на заваді цьому припущенню стає відстань (майже 100 км), що розділяє місце знахідки скарбу (с. Мале Старосілля) та гетьманські резиденції Чигирин і Суботів, де з 1653 р. певний час мешкала Розанда. Хоча саме у 1648–1654 рр. сотенне містечко Сміла, розташоване неподалік с. Мале Старосілля, було резиденцією Тиміша Хмельницького (рис. 11).

28 Як свідчать скарбові знахідки (про які йтиметься далі), подібні прикраси побутували і в інших регіонах України.

29 Археологія і нумизматика Беларусі. Энцыклапедыя. – Мінськ: 1993. – С. 614.

30 Серебряные ложки с инициалами и гербом / [Эл. ресурс]: Форум VIOLITI. – Режим доступу: <https://forum.violity.com/viewtopic.php?t=1920604> (дата звернення: 04.09.2018). – Назва з екрана.

31 Ювелирные изделия Киевской Руси и позднего средневековья / [Эл. ресурс]: Sword Master forum. – Режим доступу: <https://swordmaster.org/forum/cat-Predmetybyitaiukrasheniya/topic-47-page-3.html>. – Название с экрана.

32 Попельницькая Е. А. Украшения женского головного убора XVI–XVII столетий из собрания Национального музея истории Украины: попытка интерпретации // Ювелирное искусство и материальная культура. Тезисы докладов участников тринадцатого colloquiuma. – Санкт-Петербург, 2004. – С. 68–70.

33 Рябцева С. Украшения головных уборов XIII–XVI вв. в Карпато-Дунайском регионе... – С. 469.

кочівницьким угрупованням XVI–XVII ст.

Ймовірно причиною утворення Староселицького скарбу могли стати як бурхливі події Української національної революції та Великої Руїни XVII ст., так і одне з козацьких повстань чи набігів татар на Канівсько-Черкаський регіон, який до XVIII ст. межував з Диким Полем.

Можливо села Велике і Мале Старосілля³⁴, як і чимало населених пунктів Черкащини, виникли на місці хуторів (чи слобід): два розташовані неподалік села з назвою Старосілля (Starosiele) згадує “Подимний тариф Київського воєводства” 1631 р.³⁵. Село Велике Старосілля згадується у документах у 1633 р.³⁶

Біля оточеного лісовими масивами та Ірдинським болотом с. Мале Старосілля з 1650-х рр. перебуває Ірдинський Преображенський чоловічий монастир (зруйнований у 1709 р. військом П. Орлика), утворений зі скиту, відомого з 1625 р.³⁷

Найближчі до с. Мале Старосілля села Орловець і Мліїв (обидва – Городищенського р-ну), у писемних джерелах згадуються з поч. XVI ст.³⁸ Через Корсунське староство (на землях якого виникло с. Мале Старосілля) у XVI ст. проходив Чорний татарський шлях³⁹, яким татари приходили в Україну. Про татарський набіг, що спустошив багато сіл і містечок Черкащини, згадує “Подимний тариф 1631 р.”⁴⁰. Неподалік місця розташування с. Мале Старосілля була заснована слобода Тясмине (майбутнє м. Сміла), яка з 1633 р., як і с. Велике Старосілля, належала С. Конецпольському.

У 1631 та 1637 р. Тясмине та довколишні землі опинилися в епіцентрі козацьких повстань І. Злого, П. Буга та Д. Гуні. У 1648–1654 рр. Сміла певний час була сотенним містечком Чигиринського полку та резиденцією Тиміша Хмельницького. Часті набіги татар і турецьких військ змусили жителів Сміли у 1670-х рр. емігрувати на Дніпровське Лівобережжя⁴¹.

Отже, причин, через які міг бути захований у землю Староселицький скарб, у XVII ст. було більш, ніж достатньо. Його можна пов’язувати зі скарбами Ірдинського монастиря, коштовностями однієї з численних шляхетських родин (які, згідно з “Подимним тарифом Київського воєводства” (1631) володіли селами і містечками Черкащини) або скарбами козацької старшини, яка у 1650-х рр. жила на землях Смілянської сотні.

Означений скарб можна розглядати як принесену козаками з походів на Бессарабію та захоплену на українських землях у роки війни військову здобич. Староселицький скарб також може бути власністю членів однієї шляхетської родини, жінки якої носили сережки (підвіски до головних уборів?), подібні до прикрас, відомих за археологічними джерелами на сході Молдови та Румунії (Сахарна, Старий Орхей, Єнісала) – територіях, що межують з Буджацьким степом та історичним Поділлям.

Очевидно, що “рогаті сережки” і “сережки у вигляді знаку питання” навряд чи можна зараховувати до традиційних українських (і взагалі слов’янських) прикрас. Більш вірогідно, що вони походять від прикрас кочових етносів (половців та інших тюркомовних племен), які входили до літописного племінного союзу “чорних клобуків” і з XI ст. захищали південні кордони Києворуської держави від експансії з боку Дикого Поля. Головним регіоном розселення цих федератів київських князів було історичне Поросся, проте не виключено, що вони жили набагато південніше, на землях сучасної Черкащини. І хоча “чорні клобуки” поступово переходили до напівосілого способу життя, вони зберігали чимало культурних традицій, успадкованих від предків-кочівників, зокрема усталений комплекс жіночих прикрас, до якого входили і характерні сережки (підвіски).

Разом з хвилями номадів, що вільно пересувалися “степовим коридором” (Євразійським степом), тюркомовні кочівники за короткий час швидко долали значні відстані; з ними на нові території їхнього проживання потрапляли артефакти їхньої матеріальної культури. Протягом століть побутування традиційні жіночі прикраси (т. зв. сережки половецького типу) з підвісок до головних уборів перетворилися на сережки. Ускладнилися декор та форма цих виробів: біконічну намистину змінила багатогранна, замість конічних виступів з’явилися пірамідки з псевдозерні. Проте ідея “зірчастої прикраси” протягом століть лишилась незмінною.

Донедавна атрибуція подібних прикрас лишалася неточною⁴². Введення до наукового обігу датованих монетами археологічних джерел з території Молдови та Румунії дає змогу розглядати подібні прикраси, виявлені в Україні, під іншим кутом зору і вважати їх артефактами не XII–XIII ст., а більш пізнього часу, та пов’язувати з культурними традиціями нащадків тюркомовних кочівників, які продовжували жити в українських степах у золотоординські часи та наступні століття.

34 Нині перебувають у суміжних Городищенському та Смілянському районах Черкаської обл.: перше розташоване на р. Ірдинь, друге – на її притоці Балаклеї. Поблизу с. Мале Старосілля наприкінці XIX ст. ще були помітні рештки великого замковища (див. Starosieleczko // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Т. 11. – Warszawa, 1890. – С. 265).

35 Тарифа подымной подати Киевского воеводства 1631 г. // Архив Юго-Западной России (далі – АЮЗР). – Ч. VII. – Т. I. – К., 1886. – С. 393.

36 Starosiele // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Т. 11. – Warszawa, 1890. – С. 265.

37 *Похилевич Л.* Сказание о населенных местностях Киевской губернии. – К., 1864. – С. 647; *Зверинский В. В.* Материал для историко-топографического исследования о православных монастырях в Российской империи. – Т. 3. – Санкт-Петербург, 1897. – С. 71, № 1 636.

38 *Владимирский-Буданов М.* Население Юго-Западной России от 2-й половины XV в. до Люблинской унии (1569 г.) // АЮЗР. – Ч. VII. – Т. II. – К., 1886. – С. 135.

39 Грамота Стефана [Батория] на магдебургское право новоосновываему на татарском шляхе городу Корсуню, с описанием вольностей и повинностей мещан. 1585 г. // АЮЗР. – Ч. VIII. – Т. V. – К., 1907. – С. 240.

40 Тарифа подымной подати Киевского воеводства 1631 г. – С. 320.

41 Історія міст і сіл України. Черкаська область. – К., 1973. – С. 484.

42 У каталозі виставки „Skarby wieków średnich” (Національний археологічний музей у Варшаві) виявлені наприкінці XIX ст., очевидно на землях України, чотири “рогаті сережки”, датовані XII–XIII ст. (див.: Skarby wieków średnich: Katalog wystaw. – Warszawa, 2007. – С. 109, № 33–35, 37).

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Археология і нумизматыка Беларусі: Энцыклапедыя. – Мінськ: Беларуская Энцыклапедыя імя Петруся Броўкі, 1993. – 704 с.
2. *Бакалець Олексій*. Монетно-речові скарби XVI – першої половини XVII ст. із с. Рудка Дунаєвського р-ну Хмельницької обл. / О. А. Бакалець // Наукові записки [Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського]. Серія: Історія. – Вип. 24. – 2016. – С. 132–138.
3. *Бобринський А.* Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы. Дневники пятилетних раскопок гр. Алексея Бобринского. В 3 т. – Т. III. Дневники раскопок 1889–1897 гг. гр. Алексея Бобринского. – Санкт-Петербург: Тип. Гл. Управления уделов, 1901. – XII, 174 с., ил.
4. *Бойко-Гагарін Андрій*. Намисто із шестигрошовиками, карбованими на львівському монетному дворі, знайдене у Вінницькій області // Львівські нумизматичні записки. – Ч. 10. 2013. – Львів, 2014. – С. 48–49. / [Ел. ресурс]. – Режим доступу: https://www.academia.edu/9465717/The_necklace_with_the_six_groats_of_the_Lviv_mint_founded_in_Vinnitsa_region_Ukraine (дата звернення: 02.09.2018). – Назва з екрана.
5. *Вамуш Альона, Пивоваров Сергій*. Скроневі кільця в середньовічних старожитностях Буковини / А. Вамуш, С. Пивоваров // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології: зб. наук. праць / М-во освіти, науки, молоді та спорту України, Чернівецький нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, Каф. етнології, антич. та середньовіч. історії. – 2011. – Т. 1(31). – Чернівці; Вишніця: Черемош, 2011. – С. 70–80.
6. *Владимирский-Буданов М.* Население Юго-Западной России от 2-й половины XV века до Люблинской унии (1569 г.) // Архив Юго-Западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденную при Киевском Военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. [В 37 т.]. – Ч. VII. – Т. II. Акты о заселении Юго-Западной России. – Киев: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1886. – С. 1–210.
7. Грамота Стефана [Батория] на магдебургское право новоосновываему на татарском шляхегороде Корсуню, с описанием вольностей и повинностей мещан. 1585 г. // Архив Юго-Западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденную при Киевском Военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. [В 37 т.]. – Ч. VIII. – Т. V. Акты об украинской администрации XVI–XVII вв. – Киев: Тип. Императ. Ун-та Св. Владимира; Акц. общ. печ. и изд. дела Г. Т. Корчак-Новицкого, 1907. – С. 240–243.
8. *Ермакова Е. С.* Женские ювелирные украшения Бухары конца XIX – начала XX в. / Е. С. Ермакова // Ювелирное искусство и материальная культура: сб. статей. – Санкт-Петербург: Изд-во Гос. Эрмитажа, 2001. – С. 183–197.
9. *Зверинский В. В.* Материал для историко-топографического исследования о православных монастырях в Российской империи: С библиогр. указ. В 3 т. / сост. и изд. В. В. Зверинский. – Т. 3. Монастыри, закрытые до царствования Екатерины II. – Санкт-Петербург: Синод. тип., 1897. – 259 с.
10. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Черкаська область / Ред. кол. тому: Стешенко О. Л. (гол. редкол.) та ін.; АН УРСР. Інститут історії. – Київ: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1972. – С. 484.
11. *Медведева Г., Платонова Н., Постникова-Лосева М., Смородинова Г., Троєпольська Н.* Русские ювелирные украшения 16–20 веков из собрания Государственного Исторического музея / Г. Медведева, Н. Платонова, М. Постникова-Лосева, Г. Смородинова, Н. Троєпольська. – Москва: Советский художник, 1987. – 344 с.
12. Науковий архів НМІУ. – Ф. 3-а. Матеріали гр. Олексія Олександровича Бобринського (1862–1927). – Спр. 2.
13. *Попельницькая Е.А.* Украшения женского головного убора XVI–XVII столетий из собрания Национального музея истории Украины: попытка интерпретации / Е.А. Попельницькая // Ювелирное искусство и материальная культура. Тезисы докладов участников тринадцатого коллоквиума. – Санкт-Петербург: Из-во Гос. Эрмитажа, 2004. – С. 68–70.
14. *Попельницька Олена*. Нумизматично-речові скарби як історичне джерело (на прикладі скарбу XVI–XVII століття з села Старосілля / О. Попельницька // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – Число 11. – 2004. – С. 204 / [Ел. ресурс]. – Режим доступу: http://resource.history.org.ua/publ/sid_2004_11_1_204 (дата звернення: 01.09.2018). – Назва з екрана.
15. *Похилевич Лаврентий*. Сказания о населенных местностях Киевской губернии, или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся / Л. Похилевич. – Киев: Типография Киево-Печерской лавры, 1864. – 763 с.
16. *Рябцева Светлана*. Украшения головных уборов XIII–XVI вв. в Карпато-Дунайском регионе / С. Рябцева // *Stratum plus*. – № 6. 2003–2004. – Санкт-Петербург, Кишинев, Одесса, Бухарест, 2005. – С. 453–472.
17. *Рябцева Светлана*. Древнерусский ювелирный убор. Основные тенденции формирования / С. Рябцева. – Санкт-Петербург: Из-во Санкт-Петербургского института истории РАН “Нестор-История”, 2005. – 384 с.
18. Тарифа подымной подати Киевского воеводства 1631 г. // Архив Юго-Западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденную при Киевском Военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. [В 37 т.]. – Ч. VII. – Т. I. Акты о заселении Юго-Западной России. – Киев: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1886. – С. 356–411.
19. *Ionita Adrian*. Podoabe asociate cu monede in tezaure medievale aflate in colectiile institutului de arheologie “Vasile Parvan” / А. Ionita // Simpozion de numismatica. Organizat in memoria martirilor cazuti la Valea Alba, la implinirea a 525 (1476–2001). Chisinau, 13–15 mai 2001. Comunicari studii si note / Fundația Culturală Onisifor și Octavian Ghibu, Institutul de Arheologie, Muzeul Național de Istorie a Moldovei, Editura Enciclopedică. – Bucuresti, 2002. – S. 211–217.
20. Skarby wieków średnich: Katalog wystaw / Kóčka-Krenz H., Brzeziński W. I in. – Warszawa: Wydawnictwo: Państwowe

Muzeum Archeologiczne w Warszawie, 2007. – 192 s.

21. Starosiele // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – T. 11: [Sochaczew – Szlubowska Wola] / Red.: Chlebowski B., Sulimierski F., Walewski W. – Warszawa, 1890. – S. 265.

22. Starosieleczko // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – T. 11: [Sochaczew – Szlubowska Wola] / Red.: Chlebowski B., Sulimierski F., Walewski W. – Warszawa, 1890. – S. 265.

REFERENCES

1. Arheologyya i numyzytyka Belarusi: Encyklopedyya. – Minsk: Belaruskaya Encyklopedyya imya Petrusya Brovki, 1993. – 704 s.

2. *Bakalech Oleksiy*. Monetno-rechovi skarby 16 – pershoi polovyny 17 st. iz s. Rudka Dunayeveckopo r-nu Khmelnyckoi obl. / O. A. Bakalech // Naukovi zapysky [Vinnyckoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhayla Kocyubynskoho]. Seria: Istorია. – Vyp. 24. – 2016. – S. 132–138.

3. *Bobrinskiy A.* Kurgany i sluchaynye arheologicheskie nakhodki bliz mestechka Smely. Dnevniky pyatiletnikh raskopok gr. Alekseya Bobrinskogo. V 3 t. – T. III. Dnevniky raskopok 1889–1897 gg. gr. Alekseya Bobrinskogo. – Sankt-Peterburg: Tip. Gl. Upravleniya udelov, 1901. – XII, 174 s., il.

4. *Boyko-Haharin Andriy*. Namysto iz shesty hroshovykamy, karbovanymy na lvivskomu monetnomu dvori, naydene u Vinnyckiy oblasti // Lvivski numyzytychni zapysky. – Ch. 10. 2013. – Lviv, 2014. – S. 48–49 / [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: https://www.academia.edu/9465717/The_necklace_with_the_six_groats_of_the_Lviv_mint_founded_in_Vinnitsa_region_Ukraine (data zvernennya: 02.09.2018). – Nazva z ekrana.

5. *Vamush Aliona, Pyvovarov Serhiy*. Skronevi kilcy v seredniovichnykh starozhytnostyakh Bukovyny / A. Vamush, S. Pyvovarov // Pytannya starodavnoi ta seredniovichnoi istorii, arheolohii i etnolohii: zb. nauk. prac / M-vo osvity, nauky, molodi ta sportu Ukrainy, Chernivecky nac. un-t im. Yu. Fedkovycha, Kaf. etnolohii, antych. ta seredniovich. istorii. – 2011. – T. 1 (31). – Chernivci; Vyzhnyca: Cheremosh, 2011. – S. 70–80.

6. *Vladimirskiy-Budanov M.* Naselenie Yugo-Zapadnoy Rossii ot 2-y polovyny XV veka do Lyublinskoy unii (1569 g.) // Arkhiv Yugo-Zapadnoy Rossii, izdavaemyi vremennoy komissiei dlya razbora drevnikh aktov, vysochayshe uchrezhdennuyu pri Kievskom Voennom, Podol'skom i Volynskom general-gubernatore. [V 37 t.]. – Ch. VII. – T. II. Akty o zaselenii Yugo-Zapadnoy Rossii. – Kiev: Tip. G. T. Korchak-Novickogo, 1886. – S. 1–210.

7. Gramota Stefana [Batoriya] na magdeburgskoe pravo novoosnovyvaemu na tatarskom shlyakhe gorodu Korsunyu, s opisaniem volnostey i povinnostey meschan. 1585 g. // Arkhiv Yugo-Zapadnoy Rossii, izdavaemyi vremennoy komissiei dlya razbora drevnikh aktov, vysochayshe uchrezhdennuyu pri Kievskom Voennom, Podolskom i Volynskom general-gubernatore. [V 37 t.]. – Ch. VIII. – T. V. Akty ob ukrainskoy administracii XVI–XVII vv. – Kiev: Tip. Imperat. Un-ta Sv. Vladimira; Akc. obsch. pech. i izd. dela G. T. Korchak-Novickogo, 1907. – S. 240–243.

8. *Ermakova E. S.* Zhenskie yuvelirnye ukrasheniya Bukhary konca XIX – nachala XX v. / E. S. Ermakova // Yuvelirnoe iskusstvo i materialnaya kultura. Sbornik statey. – Sankt-Peterburg: Izd-vo Gos. Ermitazha, 2001. – S. 183–197.

9. *Zverinskiy V. V.* Material dlya istoriko-topograficheskogo issledovaniya o pravoslavnykh monastyryakh v Rossiyskoy imperii: S bibliogr. ukaz. V 3 t. / sost. i izd. V. V. Zverinskiy. – T. 3. Monastyri, zakrytye do carstvovaniya Ekateriny II. – Sankt-Peterburg: Sinod. tip., 1897. – 259 s.

10. Istoriya mist i sil Ukrayinskoi RSR: V 26 t. Cherkaska oblast / Red. kol. tomu: Steshenko O. L. (gol. redkol.) ta in.; AN URSSR. Instytut istorii. – Kyiv: Golov. red. URE AN URSSR, 1972. – S. 484.

11. *Medvedeva G., Platonova N., Postnikova-Loseva M., Smorodinova G., Troepol'skaya N.* Russkie yuvelirnye ukrasheniya 16–20 vekov iz sobraniya Gosudarstvennogo Istoricheskogo muzeya / G. Medvedeva, N. Platonova, M. Postnikova-Loseva, G. Smorodinova, N. Troepol'skaya. – Moskva: Sovetskiy hudozhnik, 1987. – 344 s.

12. Naukovyi arkhiv NMIU. – F. 3-a. Materialy gr. Oleksiya Oleksandrovycha Bobrinskogo (1862–1927). – Spr. 2.

13. *Popelnickaya E. A.* Ukrasheniya zhenskogo golovnoho ubora XVI–XVII stoletiy iz sobraniya Nacionalnogo muzeya istorii Ukrainy: popytka interpretacii / E. A. Popelnickaya // Yuvelirnoe iskusstvo i materialnaya kultura. Tezisy dokladov uchastnikov trinadcatogo kollokviuma. – Sankt-Peterburg: Iz-vo Gos. Ermitazha, 2004. – S. 68–70.

14. *Popelnicka Olena*. Numyzytychno-rechovi skarby yak istorychne dzherelo (na prykladi skarbu XVI–XVII stolittya z sela Starosillya) / O. Popelnicka // Specialni istorychni dyscypliny: pytannyya teorii ta metodyky. – Chyslo 11. – 2004. – S. 204 / [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: http://resource.history.org.ua/publ/sid_2004_11_1_204 (data zvernennya 1.09.2018). – Nazva z ekrana.

15. *Pokhilevich Lavrentiy*. Skazaniya o naselennykh mestnostyakh Kievskoy gubernii, ili Statisticheskie, istoricheskie i cerkovnye zametki o vsekh derevnyakh, selakh, mestechkakh i gorodakh, v predelakh gubernii nakhodyaschikhsya / L. Pokhilevich. – Kiev: Tipografiya Kievo-Pecherskoy lavry, 1864. – 763 s.

16. *Ryabceva Svetlana*. Ukrasheniya golovnykh uborov XIII–XVI vv. v Karpato-Dunayskom regione / S. Ryabceva // Stratum plus. – № 6. 2003–2004. – Sankt-Peterburg, Kishinev, Odessa, Bukharest, 2005. – S. 453–472.

17. *Ryabceva Svetlana*. Drevnerusskiy yuvelirnyi ubor. Osnovnye tendencii formirovaniya / S. Ryabceva. – Sankt-Peterburg: Iz-vo Sankt-Peterburgskogo instituta istorii RAN “Nestor-Istoriya”, 2005. – 384 s.

18. Tarifa podymnoy podatı Kievskogo voevodstva 1631 g. // Arkhiv Yugo-Zapadnoy Rossii, izdavaemyi vremennoy komissiei dlya razbora drevnikh aktov, vysochayshe uchrezhdennuyu pri Kievskom Voennom, Podolskom i Volynskom general-gubernatore [V 37 t.]. – Ch. VII. – T. I. Akty o zaselenii Yugo-Zapadnoy Rossii. – Kiev: Tip. G. T. Korchak-Novickogo, 1886. – S. 356–411.

Перелік ілюстрацій:

- Рис. 1.** Староселицький скарб. Світлина Андрія Чекановського.
- Рис. 2.** Сторінка зі щоденника О. Бобринського із замальовками речей Староселицького скарбу.
- Рис. 3.** “Рогаті сережки”. Староселицький скарб. Світлина Андрія Чекановського.
- Рис. 4.** Перстень зі щитком-монетою XVI ст. Староселицький скарб. Світлина Андрія Чекановського.
- Рис. 5.** “Сережки у вигляді знаку питання”. Староселицький скарб. Світлина Андрія Чекановського.
- Рис. 6.** “Рогаті сережки” зі скарбу з с. Дезгінжа (за А. Іонітою).
- Рис. 7.** Перстень. Староселицький скарб. Світлина Андрія Чекановського.
- Рис. 8.** Перстень. Староселицький скарб. Світлина Андрія Чекановського.
- Рис. 9.** Ланцюг. Староселицький скарб. Світлина Андрія Чекановського.
- Рис. 10.** Перстень-печатка. Староселицький скарб. Світлина Андрія Чекановського.
- Рис. 11.** Фрагмент карти Черкаської обл.
- Рис. 12.** Бронзова сережка “половецького типу”. XII ст. Поросья, курган поблизу с. Зеленки (нині – Кагарлицького р-ну Київської обл.), розкопки 1894 р. (за С. А. Плетнева. Древности Черных Клобуков. – М., 1973 (САИ. Вып. Е1–19)).

Рис. 1

Рис. 2

Рис. 3

Рис. 4

Рис. 5

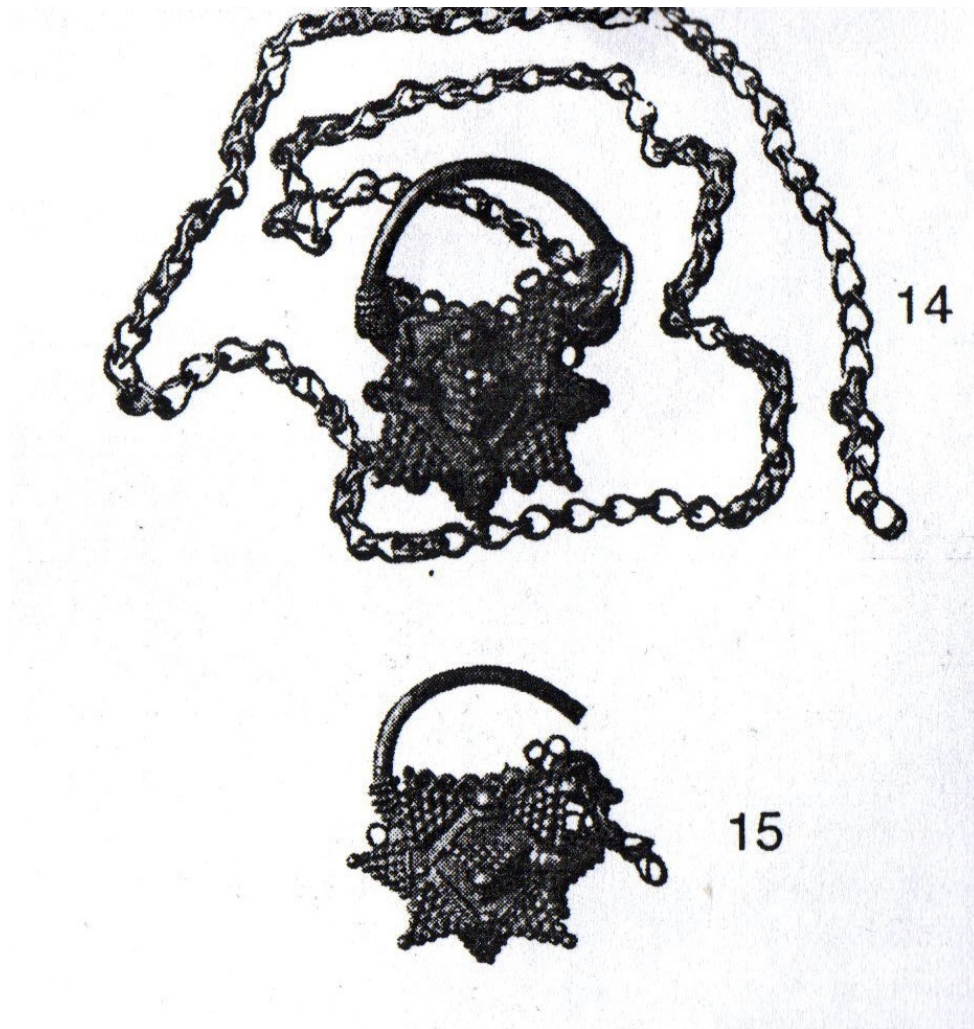

Рис. 6

Рис. 7

Рис. 8

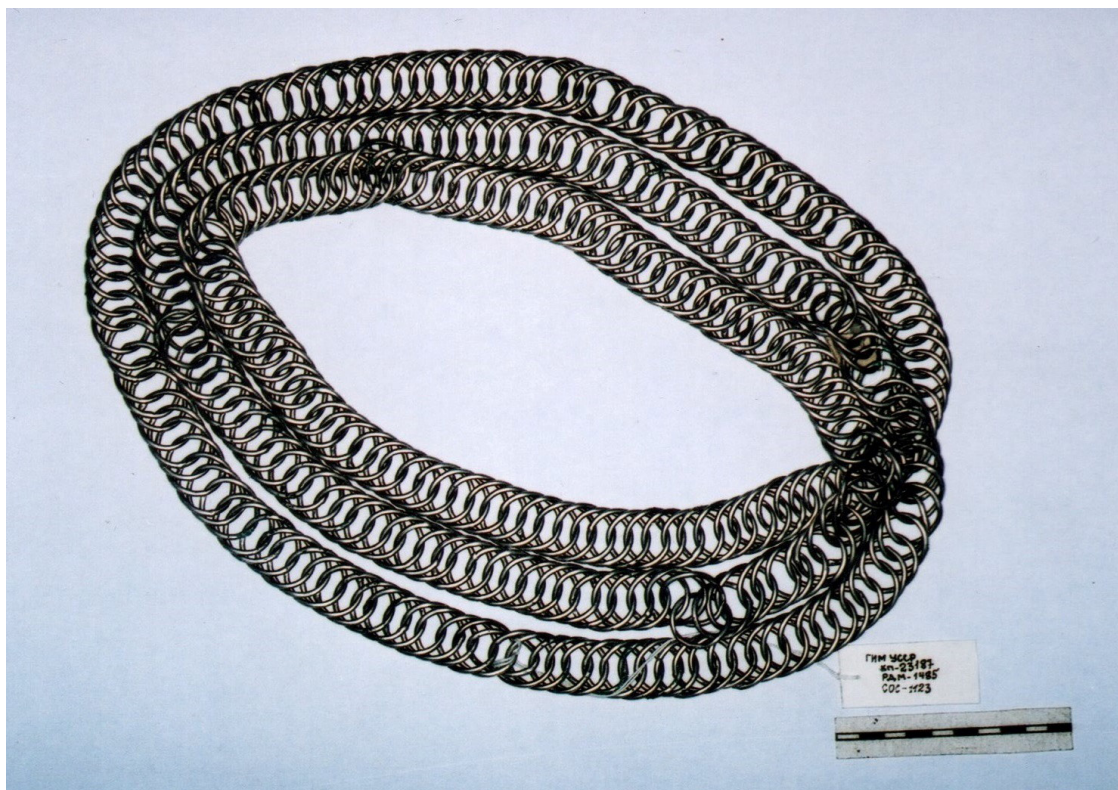

Рис.9

Рис. 10

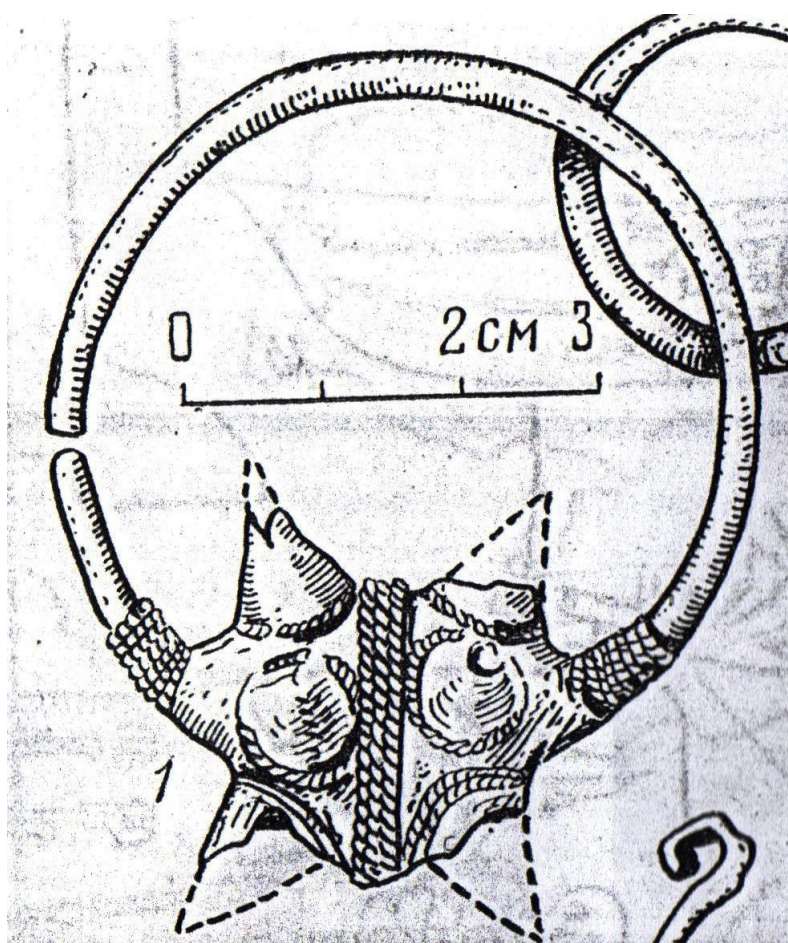

Рис. 12

Рис. 11